

ТАСАВВУФ АНТРОПОЛОГИЯСИ: ЭЪТИҚОД ВА ИЛМ УЙЎНЛИГИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14510322>

Холмўминов Жаъфар Муҳаммадиевич,
фалсафа фанлари доктори,
ISFT институти профессори

Аннотация: Тасаввуф таълимоти Исломдаги иррационал фалсафани шакллантирган ва ривожлантирган таълимот бўлгани билан фалсафа (исломийлашган фалсафа) ва калом (Ислом илоҳиётшунослиги) илмларининг энг илгор зоялари ва тадқиқот усулларида унумли фойдаланган. Шу нуқтаи назардан, у фалсафага нисбатан диний таълимот, динга нисбатан фалсафий таълимотдир. Тасаввуфнинг назарий қисми фалсафа ва калом оралигидаги илм бўлиб, уни биз шартли равишда “Тасаввуф фалсафаси” деб атаймиз. Тасаввуф фалсафаси Инсон, Борлиқ ва ниҳоят, Худони англаш тизимида ўзига хос онтология, гносеология ва антропологияни ҳам яратган. Унинг инсон муаммоларига қаратилган қисми ирфоний инсоншунослик бўлиб, уни шартли равишда “Тасаввуф антропологияси” деб аташ мумкин.

Зоҳиран қараганда Яратгувчи (Аллоҳ таъоло) Тасаввуф фалсафасининг марказида тургандай кўринади. Аммо бу масалага Мавлоно Жалолиддин Румий Балхий ва Мирзо Абдулқодир Бедил нигоҳи билан қарайдиган бўлсак, Тасаввуф фалсафасининг марказида Инсон ва у билан алоқадар масалалар турганига амин бўламиз.

Ушбу мақолада Тасаввуф таълимотидаги инсоншунослик муаммолари, яъни, Тасаввуф фалсафасининг таркибий қисми бўлмиш Тасаввуф антропологиясининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида баҳс юритилади.

Калит сўзлар: Тасаввуф, Ирфон, Қуръони карим, оят, Инсон, Тасаввуф фалсафаси, ирфоний инсоншунослик, Тасаввуф антропологияси (Тасаввуфий антропология), руҳ, Инсон асл жавҳари (субстанцияси).

АСОСИЙ ҚИСМ

Тасаввуф антропологиясида “Инсон” тушунчаси атрофидаги тасаввурлар Қуръони каримнинг бевосита инсонга қаратилган оятлари асосида шаклланган.

Тасаввуфдаги инсонга нисбатан юксак эътибор, таъзим ва тақрим, уни улуғлаш ва “Комил Инсон” тимсолида мужассамлаштириш тасодифий ҳол ёки

ушбу таълимотнинг ўзидан келиб чиққан ғоя эмас, балки Қуръони карим оятларининг инъикосидир.

Қуръони каримда Инсон баъзи мавридларда улуғланган бўлса, баъзи жойларда мазаммат этилган. Яъни, Қуръони каримда Инсон ҳам яхши ва ҳам ёмон, ҳам гўзал ва ҳам бунинг аксидир. Улуғланган Инсон “мамдуҳ инсон”, мазаммат этилган инсон эса “мазмум инсон” саналади. Бундан “нега Қуръони каримда Инсон ҳақида қарама-қарши ҳукмлар мавжуд?” деган савол келиб чиқади.

Аллоҳ таоло ўзининг суюкли мавжудоти – Ҳазрати Инсонга ато этган иноятлари, имтиёзу имкониятлари беададдир. Уларнинг ҳаммасини бирма-бир санаб ўтишга имкон йўқ, албатта.

Инсонга комилликка эришиши учун барча имтиёзлар – ақл, идрок, ҳис, қобилият ва истеъдод, ҳамда руҳоний ва жисмоний куч-қудрат берилган бўлса ҳам, аксар инсонлар бу имкониятлардан фойдаланмай ўзларига зиён қиладилар.

“Ахзоб” сурасининг 72-оятида:

إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

Дарҳақиқат, у (ўзига) зулм қилувчи ва нодондир” [2: 427] дейилади.

“Исро” сурасининг 11-оятида инсон “шошқалоқ”, 100-оятида “мумсик ва хасис”, “Ҳаж” сурасининг 66-оятида “куфрони неъмат қилгувчи”, яъни, “ношукур”, “Алақ” сурасининг 6-оятида “туғёнга тушгувчи”, яъни, “исёнкор” ва яна бир қанча оятларда мазмум (паст) сифатлар билан аталади. Лекин бу сифатлар билан Аллоҳ каломида инсон камситилган экан, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Зеро бу сифатлар фақатгина комилликка интилмаган, иймонидан айрилган, Худодан узоқлашган бандаларга тегишлидир.

Қуръони каримда қаттиқ танқид ва мазамматлар инсонга тегишли бўлгани каби, энг олий мақтовлар ҳам унга тегишлидир. Инсон улуғворлигини таъкидловчи бу мақтовлар ҳам ҳаммага эмас, балки иймон-эътиқодли, ўзини ва Парвардигорини маърифат этган, бандалик ва инсонлик бурчини тўла-тўқис адо этаётган ориф инсонларга тааллуқлидир.

Аллоҳ таоло эъзозлаган ва барча махлуқотнинг ашрафи деб билган инсон Қуръони каримда бир қатор имтиёзларга эга:

1. Инсон – Аллоҳнинг Ердаги халифаси.

“Анъом” сураси, 165-оят:

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ
وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ

“У сизларни Ернинг халифалари қилиб қўйган ва ато этган (неъмат)ларида сизларни синаш учун баъзиларингизни баъзиларингиздан (юқори) даражаларга кўтарган зотдир. Албатта, Раббингиз жазода тезкор ва У кечиримли ва раҳмли зотдир”. [2: 150]

2. Инсон – Масжуд ул-малойик.

“Бақара” сураси, 34-оят:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

Эсланг, (эй, Муҳаммад!) Биз фаришталарга: “Одамга сажда қилингиз!” – деб буюришимиз билан улар сажда қилдилар. Фақат Иблис бош тортиб, такаббурлик қилди ва кофирлардан бўлди. [2: 6]

3. Инсон – азиз ва мукаррам зот.

“Исро” сураси, 70-оят:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

Дарҳақиқат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик ва уларни қуруқлик ва денгизга (от-улов ва кемаларга) миндириб қўйдик ҳамда пок нарсалардан ризқ бердик ва уларни Ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик. [2: 289]

4. Инсон – суюкли мавжудот.

“Фурқон” сураси 63-оят:

وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

Раҳмоннинг (суюкли) бандалари ерда камтарона юрадиган, жоҳил кимсалар (бемаъни) сўз қотганда “Саломатлик бўлсин!” деб жавоб қиладиган кишилардир. [2: 365]

5. Инсон – Аллоҳ таолонинг танланган ва ҳидоят этилган мавжудоти.

Инсоннинг яралиши тасодифий ҳодиса эмас, балки унинг яралишида Парвардигорнинг ҳикмати яширинган. У Парвардигор томонидан танланган ва ҳидоят этилган зотдир.

“Исро” сураси, 97-оят:

وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ

Аллоҳ кимни ҳидоят қилса, бас, ўша ҳидоят топувчидир. [2: 292]

6. Инсон – илм соҳиби.

“Алақ” сураси, 3-4-5 оятлар:

اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

Ўқинг! Раббингиз эса карамлидир. У инсонга қалам билан (ёзишни ҳам) ўргатди. У инсонга билмаган нарсаларини билдирди.[2: 597]

7. Фитрий ва азалий худошунослик.

Инсон табиатида фитрий ва азалий худошунослик ҳисси мавжуд. Бу фитрий худошунослик аксар инсонларни охир-оқибат иймон йўлидан боришга ундайди. “Аъроф” сурасининг 172-ояти:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

Раббингиз Одам ўғилларининг белларидан (пушти камарларидан) зурриётларини (руҳларини) чиқариб олиб, уларни ўзларига гувоҳ қилиб туриб: “Мен Раббингиз эмасманми?” (деди). Улар: “Йўғ”е! (Раббимизсан!) Гувоҳлик бердик”, - дедилар. Қиёмат куни: “Биз бундан гофил (беҳабар) эдик.[2: 173]

Аллоҳнинг руҳлар билан мана шу гаплашувини “Ал-Мийсоқ” дейилади. “Мийсоқ” аҳдлашув. Бу аҳдлашувнинг ҳикматларидан бири шуки, қиёмат куни мушриклар: “Биз Аллоҳнинг ягоналигини ва У бизнинг раббимиз эканини билмай, ота-оналаримиз каби мушрик ҳолда ўтибмиз, уларнинг хатосига бизларни ҳам шерик қиласанми?” – дейишлари мумкин бўлган даъволарига жавобан Аллоҳ таоло мазкур оят орқали ўша аҳдлашув жараёнини эслатиб қўймоқда.[2: 173]

Бу ояти карима (Парвардигорнинг инсонлардан гувоҳлик талаб этиши) инсон табиатида худошунослик туйғуси ибтидоси номаълум бўлган азалдан мавжуд эканлигини таъкидлайди.

8. Инсон – моддий ва маънавий, ёхуд жисмоний ва руҳий унсурлардан таркиб топган мавжудот.

Инсон вужудида табиат унсури тупроқдан ташқари илоҳий унсур Рух мавжуд. Бу руҳ Руҳи куллнинг бир жузвидир. “Сажда” сурасининг 7-9-оятлари Инсон хилқати, унинг моддий ва руҳоний унсурлардан яратилганлиги ҳақида нозил бўлган. “Сажда” сураси, 7-оят:

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ

Барча нарсани чиройли қилиб яратган зотдир. Инсонни яратишни эса (илк бор) лойдан бошлади.[2: 415]

9. Инсон – гўзал шаклу шамоийил (қиёфа) соҳиби.

“Тийн” сураси, 4 оят:

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ

ҳақиқатан, Биз инсонни хушбичим (шаклда) яратдик.[2: 597]

10. Инсон – Аллоҳ таъолонинг омонатдори.

Инсон зимимасига улкан масъулият Омонат (ишқ) юклатилган. Бу ҳақда “Аҳзоб” сурасининг 72-оятида хабар берилади:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

Биз (бу) омонатни (чин бандалик омонатини) осмонларга, Ерга ва тоғларга тақлиф этдик, улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди. Дарҳақиқат, у (ўзига) зулм қилувчи ва нодондир.[2: 427]

11. Инсон – эзгулик ва ёвузлик, поклик ва нопокликни илҳом орқали ҳис этгувчи зот.

“Шамс” сураси, 8-оят:

فَاللَّهُمَّ فَجُورَهَا وَتَقْوَاهَا

унга фисқ-фужурни ҳам, тақвосини ҳам илҳом қилиб қўйган зотга (қасам)ки[2: 595]

12. Инсон – Ҳақ зикри билан таскин топгувчи зот.

Инсон қалби фақатгина Аллоҳ ёди билан ором топа олади.

“Раъд” сураси, 28-оят:

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

Улар имон келтирган ва қалблари Аллоҳнинг зикри билан ором оладиган зотлардир. Огоҳ бўлингизки, Аллоҳни зикр этиш билан қалблар ором олур.[2: 252]

13. Инсон – Ҳақ толиби.

Инсон кўп ҳолларда ҳавою ҳаваслар ва орзу-истакларга майл этса-да, барибир, ботиний бир қудрат ва ғайрат билан яна ўз Парвардигорига интилади.

“Иншиқоқ” сураси, 6-оят:

يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ

Эй инсон! Албатта, сен меҳнат-машаққат чекиб Раббингга (яъни Унинг мукофоти ёки жазоси сари) борувчисан, бас, (сўнгра) У зотга йўлиқувчисан.[2: 589]

14. Инсон – барча нозу неъматлар соҳиби.

Инсон еру кўкдаги барча моддий ва маънавий бойликлар, нозу неъматлардан баҳраманд бўлиш ва улардан хоҳлаганича фойдаланиш имтиёзига эга. Аслида ҳам еру кўкдаги барча неъматлар инсон учун яратилган. “Жосия” сураси, 13-оят:

وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

У ўз томонидан сизларга осмонлардаги ва Ердаги барча нарсаларни бўйин сундирди. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавм учун аломатлар бордир.[2: 499]

Яъни: “(وَسَخَّرَ لَكُم) мусаххар қилди Худой сизларга, яъни сизнинг фойдаланмагингиз учун яратди. (مَا فِي السَّمَاوَاتِ) кўкларда бўлгон нарсаларни қуёш ва ой ҳам юлдузлардан, (وَمَا فِي الْأَرْضِ) ҳам ерда бўлгон нарсаларни тоғлар ва денгизлар ҳам оғочлардан, (جَمِيعًا مِنْهُ) ушбуларнинг барчаси аввал Худойи таолодангинадур... (إِنَّ فِي ذَلِكَ) дурустликда ушбуларни мусаххар қилувда бўлғувчидир, (آيَاتٍ) албатта далолатлар қудрати илоҳийга, (لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ) шул гуруҳ учунким тафаккур қилурлар худойнинг ажойиб санъатларинда ва гаройиб ҳикматларинда”. [3: 558]

15. Инсон – ёлғиз Парвардигорига ибодат қилувчи зот.

“Зориёт” сураси, 56-оят:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учунгина яратдим.[2: 523]

16. Инсон – Аллоҳнинг дўсти.

“Шўро” сураси, 9-оят:

أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَالَ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

Ёки улар (Аллоҳни) қўйиб (бошқа)ларни дўст тутиб олдиларми (ўшаларга сизинмоқдаларми)?! (Йўқ) Аллоҳнинг ўзигина Валий (чин дўст)дир. У ўликларни тирилтирурва У барча нарсага қодирдир”. [2: 483]

17. Инсон – озод ва мустақил мавжудот.

Инсон олдида икки йўл мавжуд: иймон ва куфр. У мустақил равишда ўзи хоҳлаган йўлни танлаши мумкин. Яъни, у ўзини бошқариш ва келажагини белгилаш ҳуқуқига эга. “Инсон” (“Даҳр”) сураси, 3-оят:

إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا

Дарҳақиқат, Биз уни (инсонни) хоҳ у шукр қилувчи (мусулмон) бўлсин ва хоҳ ношукр (кофир) бўлсин, йўлга йўлладик.[2: 578]

Ушбу оятни “Тасҳил ул-баён” муаллифи шундай тафсир қилади: “Дурустликда Биз кўргаздик одамийга Тўғри Йўлни (السَّبِيل) ё эса шукрона этгувчи бўлур (إِمَّا شَاكِرًا), аввали одамий, яъни, мўмин ва саъид бўлур ваё эса куфрони неъмат этгувчи, яъни муширик ва шақий бўлур (وَإِمَّا كَفُورًا)”. [3: 757-758]

18. Инсон – ўз нафси билан курашувчи зот.

Ўз нафси билан курашиб, уни бошқара олган инсон мақсадга – Аллоҳга қайтади. Яъни, у зулмоний (қоронғу) сифатлардан нуроний (ёруғ) сифатларга қараб интилади ва нажот топади.

“Шамс” сураси, 9-оят:

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ رَكَّاهَا

Ҳақиқатан, уни (нафсни) поклаган киши нажот топур![2: 595]

Тасаввуф таълимотидаги “Нафс тазкияси” масаласи ҳам ана шу оятнинг мазмунидан (رَكَّاهَا) келиб чиққан.

“Нафс” сўзи араб тилида “жон”, яъни, “рух” (روح) маъносида ҳам ишлатилади. Демак, жисмни тарк этиб абадий ҳудудсизликка интилаётган жон (рух) асл ҳолига – Мутлақ рухга қайтади. Тасавуф аҳли ушбу оятларни “Нафс тазкияси”га оид масалалар баёнида қўллаган.

19. Инсон – Ҳақ йўлида собитқадам зот.

“Исро” сураси, 74-оят:

وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكُنْ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا

Агар (Биз) Сизни (ҳақ йўлда) собитқадам қилмаганимизда, уларга бироз мойил бўлишингизга оз қолган эди.[2: 289]

20. Инсон – сабр қилгувчи зот.

“Оли Имрон” сураси, 17-оят:

الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْفَائِزِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ

(Улар) сабрли, садоқатли, итоатли, саховатли ва саҳар чоғларида Аллоҳдан мағфират сўрайдиган кишилар эди.[2: 52]

Тасаввуф ва Ирфоннинг Қуръони каримдан нечоғлик манба сифатида, нафақат бир манба, балки асосий дастур сифатида фойдаланганлигини кўплаб мисолларда кўриш мумкин. Инсоннинг асл жавҳари (субстанцияси) масаласи ҳам ана шулардан биридир.

Дарвоқе, Инсоннинг асли нима? Ислон бўйича тупроқ (лойдан ясалган, демак, унинг асли ҳам тупроқ(лой)ми? Йўқ, тупроқ(лой)ни инсоннинг асл жавҳари, ё ҳақиқати деб бўлмайди. Чунки у фано ва заволга маҳкум. Асл нарса эса завол топмайди, азалий ва абадий бўлади. Ундай бўлса, Инсоннинг ҳақиқати руҳми? Агар у рух бўлса, ўша рухнинг асли нима? Тупроқ-ку ердан олинган, рух қаердан олинган экан?

Инсон вужудининг асл жавҳари, унинг ҳақиқати рухдир. Бу рух азалий ва абадийдир, унинг яратилиш тарихи инсон зотига маълум эмас Тупроқ таркибини аниқлаш мумкин, аммо рух нимадан таркиб топган? Бу – муаммо.

Хўш, Инсонга тааллуқли бўлган “руҳ” ҳақида Қуръони карим нима дейди?
“Сод” сураси, 72-оят:

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

Бас, қачонки, уни ростлаб, унга руҳимдан пуфлаганимдан сўнг, унга сажда қилган ҳолинғизда йиқилинғиз![2: 457]

“Тасҳил ул-баён” тафсири: “Бас, ҳар қачон тамом айласам мен онинг хилқатини ҳам нафх этсам ва берсам онга ўз руҳимдан (وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي) (шарофатли ва кароматли бўладигандан ўзгина изофа қилди), яъни одамнинг гавдасина жонин киргизсам (فَقَعُوا لَهُ), бас, юзларинғиз узра тушунинғиз сиз аввал одам учун сажда қилгувчилар бўлғонинғиз они таъзим ва тақрим жиҳатиндин”. [3: 456]

Ушбу ояти каримада “руҳ” (روح) сўзи “мин” (“مِنْ”) билан (“مِنْ رُوحِي”) келган. Бунинг ҳикмати шундаки, Одам жисмига киргизилган руҳ тамомила Худонинг руҳи эмас, балки унинг руҳидандир. (“мин” ўзбек тилида “дан” кўшимчасидир) Иккинчи ҳикмати шундан иборатки “мин” кўшимчаси “руҳ” сўзини таъкидламоқда. Бу таъкид “руҳ”нинг ёлғиз Парвардигорга мансублиги, унга суюкли бўлган махлуқ ва айнан Унинг руҳи эканлигига ишорадир. “Мин руҳи” таркибини “руҳимдан бир бўлак” маъносида ҳам тушуниш мумкин. Аммо басират аҳлига маълумки “мин руҳи” айнан шу маънони беролмайди. Инсон жисмига киргизилган руҳ Худо руҳининг бир бўлаги ё бир қисми эмас, балки Унинг руҳидандир. Шунинг учун ҳам “وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي” ни “нафх этдим ўз руҳимни” эмас, балки “нафх этдим (ўзимга тегишли бўлган) руҳимдан”, маъносида тушуниш лозим. Инсон жисмига пуфланган руҳ фақат Аллоҳга мансуб бўлиб, унга барча махлуқотдан яқинроқдир. Демак, Инсоннинг асл жавҳари, унинг биринчи аслий кўриниши, инсон вужудининг ҳақиқати “Худога тегишли руҳ” экан.

Парвардигори оламнинг Ҳазрати инсонга ато этган беадад имтиёзу имкониятлари, “Сод” сураси, 73-оятда келганидек:

فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ

Бас, фаришталарнинг барчалари жам бўлиб, (Одам учун) сажда қилдилар.[2: 457]

малакут оламини унинг олдида сажда қилишга амр этгани ҳам ҳикматсиз эмас экан.

Инсонни Парвардигор билан яқинлаштирувчи, унга ҳадя этилган имтиёзлар сарчашмаси – “руҳ”нинг ўзи нима?

Бу ҳақда Қуръони каримнинг “Исро” сураси, 85-оятида шундай дейилади:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلٌ

(Эй Муҳаммад!) Сиздан руҳ ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “Руҳ фақат Раббимнинг ишидандир”. Сизларга эса оз илм берилгандир.[2: 290]

Бу оят мазмунидан маълум бўладики, “руҳ” Парвардигорнинг қудрати ва ҳукумати доирасидаги фақат Унгагина тегишли бўлган ишлардан экан (مِنْ أَمْرِ رَبِّي), демак, уни англаш, билиш ва тушуниш инсон зотининг ақл-идроки доирасидан ташқаридадир.

Минг йиллардан буён фалсафа илми, кейинчалик руҳшунослик илми “руҳ”нинг ҳақиқатини излаб келади. Аммо илм ҳалигача бу ҳақда муайян бир хулосага келганича йўқ.

Тасаввуф ва Ирфон таълимотига биноан аслида Мутлақ Руҳ (Худо руҳи)дан олинган Инсон руҳи Коинотнинг тажаллийгоҳидир.

Инсоннинг асл жавҳари бўлмиш руҳ, Аллоҳ таолонинг асмо (исмлари) ва сифатларини ўзида жилвалантиради.

Ирфоний инсоншуносликка тааллуқли бўлган кўпгина масалалар Қуръони карим оятларига истинод этилган ҳолда ўртага қўйилган. Ҳатто, Тасаввуф таълимотидаги Инсоннинг яратилиши, моҳияти ва унинг яна ибтидога қайтиши масаласи ҳам Қуръони карим оятлари асосида шаклланган. Масалан, “Қоф” сурасининг 16-ояти:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسَّوَسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ

Инсонни (Биз) яратганмиз, (демак,) унинг нафси васваса қиладиган (кўнглидан ўтадиган) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга бўйин томиридан ҳам яқинроқдирмиз.[2: 519]

“Сажда” сураси, 7-оят:

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ

Барча нарсани чиройли қилиб яратган зотдир. Инсонни яратишни эса лойдан бошлади.[2: 415]

“Сажда” сураси, 9-оят:

ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ

Сўнгра уни битказиб, ичига Ўз (мулкидаги) руҳидан киритди. Сизлар учун қулоқ, кўз ва юракларни пайдо қилди. Шукрни эса кам қилурсизлар.[2: 415]

“Фуссилат” сураси, 21-оят:

وَقَالُوا لَجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

Улар териларига (баданларига): “Нима учун бизга қарши гувоҳлик бердинглар?” – дейишганида, терилари:

“Бизларни, барча нарсани сўзлатган зот – Аллоҳ сўзлатди. Сизларни илк бор У яратган ва сизлар яна Унинг ҳузуригагина қайтарилурсиз”, - дейдилар.[2: 479]

Тасаввуф таълимотида Инсон “Ҳақнинг нусхаси” саналади. Кайҳон “олами кабир” (йирик олам), Инсон эса “олами сағир” (кичик олам) деб аталади. Инсон ва Кайҳон ўртасида узвий ва доимий робита мавжуд. Йирик олам кичик оламни ўз таркибига олса-да, кичик олам йирик оламнинг руҳидир. Инсон ҳам жисмоний ва ҳам руҳоний жиҳатдан оламга ўхшаш.

Тасаввуф мутафаккирларининг космологик таълимоти (“Офок ва анфус”)га кўра одамнинг суяги тоғларга, томирлари дарёларга, териси ва гўшти Ерга, боши ва мияси самога, руҳи эса Мутлақ Руҳга ўхшайди. Оламнинг зоҳиру ботини инсоннинг зоҳиру ботинига, оламнинг бепоёнлиги унинг хаёлига, йўқлик уйқусига, борлик уйғоқлигига, йилнинг тўрт фасли инсон умрининг тўрт даври – болалик, ёшлик ва қариликка ўхшатилади. Оламнинг тўрт унсури – тупроқ, олов, ҳаво ва сув инсон вужудининг таркибида ҳам бор: кулоқ – тупроқ, кўз – олов, бурун – ҳаво, оғиз – сув. Демак, инсон кичик олам сифатида йирик оламнинг барча хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради.

Улуғ мутасаввиф Хожа Юсуф Ҳамадоний (440 ҳижрий (1048 милодий) йили Ҳамадон шаҳрининг Бузанжирд (ёки Бузинажирд) кишлоғида таваллуд топган, 535 ҳижрий (1141 милодий) Бомиёнда вафот этган) ўзининг “Коинот ва Инсон ҳақида рисола”сида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорликни Қуръони каримга истинод қилган ҳолда Тасаввуф мезонлари асосида тушунтириб беради ва жумладан шундай дейди:

“Ояти каримада буюриладики:

وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“У ўз томонидан (яъни Ўз хоҳиш-иродаси билан) сизларга осмонлардаги ва ердаги барча нарсаларни бўйсиндирди (Жосия сураси, 13-оят) Бу ердаги “сизларга” калимаси билан Одам фарзанди назарда тутилган. Оятнинг маъноси бундай: “Бу оламдаги ҳамма нарсани сизлар учун яратдим. Чунки сизлар ожизликларингиз учун дунёдаги нарсаларга муҳтожсизлар. Сизлар ва сизлардан ташқари бошқа мавжудотларни ҳам худди шу тарзда Мен яратдим. Сизлар коинотнинг ҳукмдори ва саййид-хожаларисиз. Чунки коинот сизнинг тасарруфингиз остида, сизга хизмат учун муҳайё қилинган. Лекин бошқа бир

жихатдан эса сизлар коинотнинг қулларисиз. Чунки коинотга муҳтожсизлар. Ҳолбуки, мен ҳеч нарсага муҳтож бўлмаганим боис сиздан ва сизлар учун яратганим барча борлиқлардан устунман”.[4: 113]

Хожа Юсуф Ҳамадоний нигоҳида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорлик икки томонламадир. Яъни, Инсон борлиғи Коинотга боғлиқ, Коинот борлиғи эса Инсонга боғлиқ. Улар бир-бирисиз ҳеч қандай аҳамият ва моҳиятга эга бўлолмайди, зеро, улар бир-бирисиз мавжуд бўлолмайди: “Дарҳақиқат, коинот (борлиқ) ожиздир, чунки у сизнинг хизматингизга топширилган. Сиз ҳам ожиз ва ҳожатмандсиз. Фойдаю манфаатга, яроқли нарсаларга муҳтож бўлганингиз учун дунё сизларга бўйсундирилди. Коинотнинг қадр-қиймати ва устунлиги очиқ-ойдин маълум. Зеро, у сиз учун фойдалидир. Сизнинг коинотдаги устунлигингиз ҳам очиқ-ойдин равшан. Чунки унинг фойдали ва завқли жиҳатларидан фойдаланишингиз мумкин. Шу боис коинот бир томондан ожиз бўлса, бир томондан саййид-хожадир. Сиз ҳам бир жиҳатдан борлиқни бошқарувчисиз, иккинчи жиҳатдан эса ожизу муҳтожсиз. Коинотнинг ожизлиги сенга муҳтож бўлгани сабаблидир. Устунлиги эса сенинг коинот ва унинг хизмати туфайли ҳаёт кечира олишингдир. Сенинг ожизлигинг — коинотсиз яшай олмаслигингдир. Хожа-саййидлигинг эса роҳатланиш учун кўзларинг билан дунёдан фойдаланмоғинг, лаззатланмоқ учун қулоғинг, маза тотмоқ учун оғзинг, ҳузурланмоқ учун бурнинг, хуллас, ҳаётингни давом эттирмоқ учун барча аъзоларинг билан дунё ва коинотдан фойдаланишингдир.

Коинот кўринишда сенинг фармонингга мунтазир. Сен эса коинотнинг амрига бўйсунасан. Чунки коинот бир таомдир. Сен уни еб, ўзингда ҳазм қиласан. Коинот ичимликдир. Уни ичиб тугатасан. Коинот кийимдир. Сен уни кийиб эскиртирасан. Коинот маскан-уйдир. Сен унда яшайсан. Уни баъзан таъмирлайсан, баъзан бузасан, баъзан қулатасан”.[4: 114-115]

Хожа Юсуф Ҳамадоний талқинида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорлик диалектик зиддиятларга тўла. Улар ҳам бир-бирини тўлдиради, ҳам бир-бирини инкор этади. Аммо ушбу талқинда, барибир Инсон Коинотнинг сарвари, бошқарувчиси, соҳиби сифатида гавдаланади. Негаки, мутасаввиф тафаккурининг сарчашмаси — Ислом тафаккурида Коинот ва ундаги барча мавжуд нарсалар Инсонга бўйсундирилган. Демак, Инсон фойдаланувчи, Коинот эса хизмат қилгувчидир. Хожа Махдуми Аъзам Инсонни “Дехқони Вужуд” — “Борлиқ дехқони” деб атагани ҳам ана шундан сарчашма олади.

ХУЛОСА

Инсон нафақат моддий олам, балки шунингдек, руҳоний, илоҳий олам билан ҳам боғланган. Инсоният ва илоҳият орасида Комил Инсон ахлоқи туради.

Инсониятнинг руҳоний олам билан бўладиган робитаси энг аввал Комил инсон билан боғлиқ. Қуръони каримдаги Инсонга тегишли ҳамида (мақталган) сифатлар ҳам айнан тасаввуфий маърифат соҳиби Инсони Комилнинг сифатларидир. Каломуллоҳдаги инсон улуғворлиги (Инсон – Аллоҳнинг Ердаги халифаси, Инсон – илм соҳиби, инсон – Масжуд ул-малойик, инсон – Омонатдор, Инсон – фитрий ва азалий худошунос мавжудот...) Тасаввуфдаги Комил Инсон идеалига замин яратиб берган. Айтиш жоизки, Тасаввуф таълимотида Инсон тушунчаси “Комил Инсон” тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Яъни, Тасаввуфда “Инсон” деганда “Комил Инсон” назарда тутилади. “Комил инсон” тушунчасига илк бор Мансур Ҳаллож асос солди. Кейинги даврларда Шайх ул-акбар Муҳйиддин ибн ал-Арабийнинг “Фусус ул-ҳикам”, Шайх Абдулкарим Гелонийнинг “Инсони Комил”, Шайх Азизиддин Насафийнинг “Инсони Комил” ва “Мақсади ақсо” номли рисоаларида “Комил Инсон” тимсоли янги сифатлар билан мукаммаллаштирилди.

Комил Инсон тушунчаси Инсоннинг асл жавҳари бўлмиш “руҳ” тушунчаси билан боғлиқ. Зеро у Буюк Руҳ соҳиби, Аллоҳ таолонинг асмою сифатларини ўзида акс этгучи кўзгудир. Аммо руҳини зулмат ва жаҳолат қоплаган, яъни, нафсини маърифат этмаган, Раббини маърифат этмаган (танимаган) инсон бу саодатдан бенасиб бўлиб қолади. Демак, Инсон Аллоҳ таоло учун энг шариф мавжудот саналса ҳам, бу буюк саодатга, яъни, “шариф” – “улуғ” деган унвонни олишга ҳаммаям сазовор бўлавермайди. Бунга муяссар бўлмоқ учун руҳни аслидан узоқлаштирувчи омиллар – ҳижоблар ўртадан кўтарилиши лозим. Ҳижобларни ўртадан кўтариш учун эса орифона қудрат ва сабр-бардош лозим бўлади. Бундай мушкул шарту шароитни фақатгина ориф инсон – “Қутб ул-ақтоб”, “Ғавс” (Ғавс ул-аъзам) ва “Валий” каби даражаларга етган Комил Инсон бажара олади.

Инсон Кайҳонинг қолаби бўлса, “Валий” ёхуд “Комил Инсон” ушбу қолабнинг руҳидир. Фақат ана шундай инсонгина “Аллоҳнинг ердаги халифаси” бўла олади. Ана шу ягона инсон “барча инсонларнинг жони, уларнинг кўз қорачиғидир. У осий тошининг марказига ўхшайди. Барча инсонлар осий тоши каби шу марказ атрофида айланадилар”. [5: 283]

Ҳатто Кайҳон – борлиқ ва ундаги мавжудотлар ҳам унинг атрофида айланади. Комил Инсон “Ҳақиқати Муҳаммадиянинг ворисидир. Дарвоқе, у ўз замонасининг Муҳаммади, набийсидир. Муҳаммад динининг ҳақиқати ёлғиз унга аён. Лекин одоб юзасидан ўзини пайғамбар деб билмайди”. [5: 283]

Бундай инсонларни набийликдан бир зина пастроқ бўлган “валий” унвони билан атайдилар. [1: 148-156]

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Холмўминов, Жаъфар. Қиёсий тасаввуфшунослик (Монография). – Тошкент: “Тошкент давлат шарқшунослик университети”, “Yosh avlod matbaa”, 2021.
2. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. / Таржима ва изоҳлар муаллифи: Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Тошкент ислом университети”, 2001.
3. محمد صادق بن ملا شباه احمد الايمانقلی. تسهيل البيان. الجلد الثانى من تفسير. - قران: اورناک مطبعه سى، ۱۹۱۱.
4. Ҳамадоний, Хожа Юсуф. Ҳаёт мезони. (Рутбат ул-ҳаёт). Одоб тарикат. Коинот ва Инсон ҳақида. / Таржимон ва сўзбоши муаллифлари: С.Сайфуллоҳ, Н.Ҳасан. – Тошкент: “Movarounnahr”, 2018.
5. گولپنارلى، عبدالباقى. مولانا جلال الدين. زندگانی، فلسفه، آثار و گزیدای از آنها. - تهران، ۱۳۷۰.